

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ ZALĂU

**ACTA
MVSEI POROLISSENSIS**

XLII

ISTORIE – ETNOGRAFIE

ZALĂU

2020

EDITOR ȘEF: Dr. Corina BEJINARIU

COLEGIUL DE REDACȚIE

Horea Pop – redactor-șef

Valer Simion Cosma – responsabil număr curent

Andrei Herța – secretar de redacție

Ábran Ágota – membru

Marin Pop – membru

COLEGIUL EDITORIAL

Dr. Gheorghe LAZAROVICI, Universitatea Eftimie Murgu, Caransebeș, România

Dr. Tiberius BADER, Hemmingen, Baden-Wurttemberg, Germania

Conf. univ. dr. Gelu FLOREA – Departament Istorie Antică și Arheologie, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș Bolyai”, Cluj-Napoca (România)

Cercet. șt. I dr. Coriolan H. OPREANU – Institutul de Arheologie și Istoria Artei (Academia Română), Cluj-Napoca, România

Cercet. șt. II dr. Ioan STANCIU – Institutul de Arheologie și Istoria Artei (Academia Română), Cluj-Napoca, România

Prof. univ. dr. Sorin MITU – Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș Bolyai”, Cluj-Napoca, România

Prof. univ. dr. Adrian IVAN – Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș Bolyai”, Cluj-Napoca, România

Drd. Dan Octavian PAUL, Muzeul Banatului, Timișoara, România

Dr. Cornel Ban, profesor asociat de Economie Politică Internațională, Copenhagen Business School, Danemarca

Dr. Daniela Gabor, profesoară de Economie și Macro-finanțe, University of the West of England, Bristol, UK

Lect. univ. Dr. Vlad Popovici, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai, România

Lect. univ. Dr. Sorin Gog, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială, Universitatea Babeș-Bolyai, România

Prof. Dr. Manuela Boatcă, profesoară de Sociologie și directoare a Programului de Studii Globale, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Germania

Dr. Magda Matache, Harvard T.H. Chan School of Public Health, USA

Dr. Irina Marin, profesoară asistentă în Istorie Politică, Utrecht University, Olanda.

Conf. univ. Dr. Edit Szegedi, Facultatea de Studii Europene, Universitatea Babeș-Bolyai, România

Asist. univ. Dr. Ștefan Baghiu, Facultatea de Litere, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, România

Responsabilitatea pentru conținutul științific al articolelor, pentru formulări și calitatea rezumatelor în limbă străină revine în întregime autorilor.

Imagine copertă: Arhiva Clement Ștefan.

ACTA MVSEI POROLISSENSIS

Anuarul Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău

Orice corespondență referitoare la publicație va fi trimisă pe adresa: MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARTĂ ZALĂU, RO–450042 Zalău. Str. Unirii, nr. 9 Tel.: 004-0260–612223, fax: 004-0260–661706 e-mail: muzeul.zalau@gmail.com	Toute correspondance sera envoyée à l'adresse: MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE SI ARTA ZALAU, RO–450042 Zalău. Str. Unirii, nr. 9 Tel.: 004-0260–612223, fax: 004-0260–661706 e-mail: muzeul.zalau@gmail.com
---	---

© EDITURA POROLISSUM A MUZEULUI JUDEȚEAN

ISSN 1016–2801

Tipar: S.C. MEGA PRINT S.R.L. CLUJ-NAPOCA

CUPRINS – SUMMARY – RÉSUMÉ

IONUȚ MUSCA. <i>IN HONOREM</i>	7
MARIN POP	

PERIFERII LOCALE, PERIFERII IMPERIALE

TRANSYLVANIA ACROSS EMPIRES. MANUELA BOATCĂ AND ANCA PÂRVULESCU INTERVIEWED BY ÁGOTA ÁBRÁN.....	11
--	----

TRANSYLVANIA DINCOLO DE IMPERII. MANUELA BOATCĂ ȘI
ANCA PÂRVULESCU INTERVIEWATE DE ÁGOTA ÁBRÁN

ORGANIZING ECONOMIC GROWTH: ROMANIA AND TRANSYLVANIA ON THE EVE OF THE GREAT WAR.....	15
--	----

CORNEL BAN

ORGANIZAREA CREȘTERII ECONOMICE: ROMÂNIA ȘI
TRANSYLVANIA ÎN AJUNUL MARELUI RĂZBOI

GRUPURI DE PECENEGI PE VALEA MIJLOCIE A TÂRNAVEI MARI.....	31
--	----

ADRIAN NICOLAE ȘOVREA

GROUPS OF PECHENEGS IN THE MIDDLE VALLEY OF TÂRNAVA MARE

„ET MULTA MALA FECERUNT INTER CHRISTIANOS ET INTRAVERUNT TRANSILVANIAM” CRUCIADA DIN ANUL 1514 ȘI ASPECTELE PRIVIND LUPTELE DE LA SOMEȘENI.....	43
---	----

ERICH NORIS SZAKÁCS

„ET MULTA MALA FECERUNT INTER CHRISTIANOS ET
INTRAVERUNT TRANSILVANIAM” THE 1514 CRUSADE AND
THE ASPECTS REGARDING THE SOMEȘENI BATTLES

EXTRAGERE, TRANSFORMARE ȘI COMODIFICARE A NATURII ÎN CONTEXT IMPERIAL ȘI POST-IMPERIAL. INCURSIUNI PRELIMINARE ÎN ISTORIA CĂII FERATE SALVA-VIȘEU..	53
--	----

ANDREI HERȚA, VALER-SIMION COSMA

EXTRACTION, TRANSFORMATION AND COMODIFICATION OF NATURE
IN AN IMPERIAL AND POST-IMPERIAL CONTEXT. PRELIMINARY
EXPLORATIONS IN THE HISTORY OF THE SALVA-VIȘEU RAILROAD

ORADEA, IMPORTANT NOD DE CALE FERATĂ PE RELAȚIA VEST-EST, LA CUMPĂNA SECOLELOR XIX-XX.....	67
---	----

LUCIA MANOLICĂ

ORADEA, AN IMPORTANT RAILWAY JUNCTION BETWEEN WESTERN AND
EASTERN EUROPE, AT THE TURN OF THE 19TH AND 20TH CENTURIES

ANY NEWS ABOUT THE WAR? ROMANIAN MAP CONSUMPTION DURING THE FIRST
WORLD WAR.....73

SILVIU ANGHEL

VREO ȘTIRE DESPRE RĂZBOI? CONSUMUL DE HARTĂ ÎN
ROMÂNIA ÎN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL

OCTAVIAN TĂSLĂUANU ȘI PRIMUL RĂZBOI MONDIAL. CAMPANIA DIN GALIȚIA..... 83

PETRE DIN

OCTAVIAN TĂSLĂUANU AND THE FIRST WORLD WAR.
THE MILITARY CAMPAIGN IN GALICIA

ASPECTE PRIVIND PRELUAREA TRIBUNALULUI SATU MARE ÎN ANUL 1919 95

SĂLCEANU MIHAELA

ASPECTS REGARDING THE TAKING OVER THE SATU MARE COURT IN 1919

ÎNCERCĂRI DE MODERNIZARE A RURALULUI SĂLĂJEAN ÎN ULTIMUL DECENIU AL
PERIOADEI INTERBELICE 123

MARIN POP

ATTEMPTS TO MODERNIZE THE RURAL AREA IN SALAJ
IN THE LAST DECADE OF THE WAR PERIOD

RACISM IN INTERWAR ROMANIAN PRESS. DISSEMINATORS AND INFLUENCES IN
SOCIETATEA DE MÂINE: A CASE STUDY..... 151

FLAVIA CRAIOVEANU

RASISMUL ÎN PRESA ROMÂNEASCĂ INTERBELICĂ. PROPAGATORI
ȘI INFLUENȚE ÎN *SOCIETATEA DE MÂINE*: STUDIU DE CAZ

FEMEI SUB JURĂMÂNTUL LUI HIPOCRATE. DOCTORIȚELE SĂLAJULUI INTERBELIC 173

MIHAELA SABOU

WOMEN UNDER THE OATH OF HYPOCRATES. THE
DOCTORS OF THE INTERWAR SALAJ

PERIFERII SIMBOLICE: LOCALISM, DEZ-IDEOLOGIZARE ȘI DE-NAȚIONALIZARE ÎN
CLUJUL ROMÂNESC CONTEMPORAN 179

SORIN MITU

SYMBOLIC PERIPHERIES: LOCALISM, DE-IDEOLOGIZATION AND
DENATIONALIZATION IN CONTEMPORARY ROMANIAN CLUJ

ETNOGRAFIE, NUMISMATICĂ ȘI ISTORII LOCALE

TEZAUURUL MONETAR DE LA ȘIMLEU SILVANIEI, SECOLUL XVIII-XIX189

EMANOIL PRIPON

THE MONETARY HOARD OF ȘIMLEU SILVANIEI, 18TH-19TH CENTURY

LIMBA ROMÂNĂ VORBITĂ PE VALEA TÂRNAVEI MARI ÎN TRANSCRIEREA FONETICĂ
REALIZATĂ DE MICHAEL CONRAD VON HEYDENDORFF CEL BĂTRÂN (1773)..... 207

ELA COSMA

ROMANIAN LANGUAGE SPOKEN ON THE TARNAVA MARE
VALLEY IN THE PHONETIC TRANSCRIPT MADE BY MICHAEL
CONRAD VON HEYDENDORFF THE YOUNGER (1773)

ASPECTE DEMOGRAFICE DIN ȚARA OAȘULUI LA FINALUL SECOLULUI AL XVIII-LEA	221
PAULA VIRAG	
DEMOGRAFIC ASPECT OF THE OAS REGION AT THE END OF THE 18 TH CENTURY	
VALORI DE PATRIMONIU TEHNIC LA ORADEA – FRAGMENTE DIN ISTORIA CELOR DOUĂ OROLOGII UNICE ALE BISERICII REFORMATE „ORAȘUL NOU”	231
HOCHHAUSER RONALD	
VALUES OF TECHNICAL HERITAGE IN ORADEA – CHAPTERS FROM THE HISTORY OF THE TWO UNIQUE CLOCKS OF THE REFORMED CHURCH „ORAȘUL NOU”	
NUMĂRUL ȘI MĂRIMEA DEMOGRAFICĂ A LOCALITĂȚILOR DIN PLASA CEHU SILVANIEI (1850–1941)	237
AUGUSTIN-LEONTIN GAVRA	
NUMBER AND DEMOGRAPHIC SIZE OF THE CEHU SILVANIEI REGIONS’ LOCALITIES 1850–1941	
PROTOPOPIATULUI ORTODOX UNGURAȘ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA. STRUCTURI PAROHIALE, CREDINCIOȘI, PROTOPOPI ȘI PREOȚI	245
COSMIN-CĂTĂLIN LAZAR	
THE UNGURAȘ ORTHODOX ARCHDIOCESE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY. PARISH STRUCTURES, BELIEVERS, DEANS AND PRIESTS	
NOUL URBAN E VECHIUL RURAL. CAZUL ARHITECTURII ȚĂRĂNEȘTI „MODERNE”	257
CAMELIA BURGHELE	
THE NEW URBAN IS THE OLD RURAL. THE CASE OF “MODERN” PEASANT ARCHITECTURE	
COMUNITĂȚILE RURALE DE PE VALEA ALMAȘULUI – IDENTITĂȚI ETNICE.....	271
OLIMPIA MUREȘAN	
THE RURAL COMMUNITIES FROM VALEA ALMAȘULUI – ETHNIC IDENTITIES	

VARIA

RELAȚII CULTURALE DE BUNĂ VECINĂTATE LA FRONTIERA DE NORD-VEST A ROMÂNIEI CU CEHOSLOVACIA. TURNEUL CULTURAL AL CORULUI SMETANA DIN UJGOROD ÎN ROMÂNIA (APRILIE-MAI 1938).....	285
CLAUDIU PORUMBĂCEAN	
GOOD NEIGHBORLY CULTURAL RELATIONS AT THE NORTHWEST BORDER OF ROMANIA WITH CZECHOSLOVAKIA. THE CULTURAL TOUR OF SMETANA CHOIR FROM UJGOROD IN ROMANIA (APRIL-MAY 1938)	
THE HISTORY ALIENATION IN ROMANIA IN '60-'80 OF THE 20 TH CENTURY.....	293
GABRIEL MOISA, LIVIA BUCUR	
ALIENAREA ISTORIEI ÎN ROMÂNIA ANILOR 60-80 AI SECOLULUI XX	

RECENZII

- PETRE DIN, PRIMUL RĂZBOI MONDIAL. *VIAȚĂ COTIDIANĂ ȘI MENTALITĂȚI COLECTIVE*, EDITURA NAPOCA STAR, CLUJ-NAPOCA, 2019.....301
FAZAKAS LASZLO
- JASON HICKEL, DIVIZIUNEA. *SCURT GHID DESPRE INEGALITATEA GLOBALĂ ȘI SOLUȚIILE SALE*, EDITURA IDEA DESIGN & PRINT, CLUJ, 2019, 287 P. 305
VALER-SIMION COSMA

NOUL URBAN E VECHIUL RURAL. CAZUL ARHITECTURII ȚĂRĂNEȘTI „MODERNE”

CAMELIA BURGHELE*

THE NEW URBAN IS THE OLD RURAL. THE CASE OF “MODERN” PEASANT ARCHITECTURE

ABSTRACT: A filed research in the Sălaj area of the Almaș Valley is the starting point for an analysis on the dynamics of traditional architecture, which returns to the attention of contemporary architects and beneficiaries, after a phase of urbanization, standardization and use of industrially processed materials.

In the traditional village, the building materials were almost entirely taken from nature: wood, stone, clay; an increasingly visible current in modern architecture – marks a return to these materials, in a trend of ruralization of the urban, finalized by green houses, rustic homes, ecological houses, homes integrated in nature or houses in a traditional style (sometimes built from scratch, other times – the restoration of original village houses, with the initial materials).

Basically, the old rural is the new urban. It is a return to nature, with care for the environment and the desire to integrate architecture into the cultural landscape.

KEYWORDS: traditional architecture, urbanization, the traditional village, modern architecture, nature, green houses.

REZUMAT: O cercetare de teren în zona sălăjeană a Văii Almașului este punctul de plecare pentru o analiză asupra dinamicii arhitecturii tradiționale, care, după o fază de urbanizare, standardizare și apel la materialele prelucrate industrial, revine în atenția arhitecților și beneficiarilor contemporani.

În satul tradițional, materialele de construcție erau aproape integral luate din natură: lemn, piatră, lut (pământ); un curent tot mai vizibil în arhitectura modernă – arhitectura eco sau bio – marchează o reîntoarcere la aceste materiale, într-un trend de ruralizare a urbanului, finalizată prin casele verzi, casele rustice, casele ecologice, casele integrate în natură sau casele în stil tradițional (uneori construite de la zero, alteori – refacerea caselor sătești originale, cu materialele inițiale).

Practic, vechiul rural e noul urban. Este o reîntoarcere la natură, cu grija pentru mediul înconjurător și dorința de integrare a arhitecturii în peisajul cultural.

CUVINTE CHEIE: arhitectură tradițională, urbanizare, satul tradițional, arhitectură modernă, natură, case verzi.

Zona sălăjeană a Văii Almașului conservă numeroase mărturii de arhitectură rurală / tradițională, parte vizibile încă, în case vechi, rămase în vatra satului, chiar dacă de cele mai multe ori sunt părăsite, parte recuperabile din memoria culturală a satelor, destul de conservative, de altfel, din zonă.

Oamenii mai în vârstă își amintesc de casele bătrânești, monocelulare (și era *numa o casă și o tindă*), simplu construite, *cu târnaț murluit pă jos cu pământ și cu balegă de vacă*, cu încălzirea și sistemul de gătit asigurate printr-un cuptor deschis – *fiteu d-ala deștis*; este vorba despre faza de construcție pe care interlocutorii o apreciază ca fiind proprie copilăriei lor, a anilor 30 – 40.

O localnică face un efort de memorie și descrie remarcabil stadiile arhitecturale locale:

Când am fost io mică, s-o făcut casa ceie bătrânească și o mârș tăți bărbații și o adus piatră dă la Sfăraș, cu

* Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, cameliaburghele@gmail.com

carăle, cu boii, că de acolo să aducea piatră, de la Sfăraș. Acolo o fost un deal mare și dă acolo o tăiat pkiatra. Și aveau oamini pădure și aduceau lemne mari, groasă, așe să aducea din pădurea fiecăruia. Trăbuia lemn de goron.

Casele erau acoperite cu șindilă și era numa o casă și o tindă, acolo aveam două paturi, în casă, ori trei. În tindă aveam cuptoru unde făceam pâine și țâneam în tindă ce nu ne trăbuia în casă, poate și o ladă cu haine. Că în casă aveam lavițe și pă laviță țâneam hainele așe, împăturate. Aveam și lădoi pântru haine. Casa avea târnaț murluit pă jos cu pământ și cu balebă de vacă. Avea târnaț numa în față și pă târnaț erau niște stâlpi la care le zăcea șoși; erau patru șoși de lemn și între ei s-o făcut mai târziu herede, da la casa noastră aceie veche nu o fost herede, ce numa mai târziu s-o făcut.

În casă aveam fiteu d-ala deștis, de băgam lemne și vedeam focu: jos puneai lemnele și sus era o plită și videam focu, era așe, deschis. Și după el era on undeț unde culcam pruncii aieștea mai mici, și le plăcea colo, că era cald. Cuptoru era zidit din pământ și cu cărămizi din alea de pământ. Erai aici țâgani care făceau cărămidă arsă.

Apoi, își amintește și de faza intermediară, a caselor construite din cărămidă nearsă, variantă aleasă mai ales de oamenii mai săraci din sat:

O fost aici și case din cărămidă nearsă, din vaioaje. Care o fost mai săraci, aciie și-o fost făcută casa din vaioaje. No, alea erau cărămidă nearsă, numa așe, din pământ, nears. Și care o fost on pic mai avuți, mai târziu și-o făcut casă din cărămidă arsă, nu ca vaioajele.

Remarcabil a fost efortul interlocutoarei noastre de a rezuma sistemele de construcție văzute în satul său, într-un demers demn de un etnograf, la rugămintea noastră:

Știți cum o fost? așe că atunci când am fost io mică, așe, cam pân anii 50, o fost casele din vaioaje și numa după anii 50 s-o băgat casele astea din cărămidă. Da pân anii 50 mai erau încă în sat bugăte case din alea vechi, dă pământ ori de vaioaje, așe, cu târnaț și cu șindilă.

Apoi, după șindilă o vinit ciripurile, țigla asta, și o fost între ele și plăci din alea de internit. Șindila – cam pân anii 70 u-o țâpat jos și u-o acuperit cu ciripuri. Da bătrânii zăceau că îi mai bună șindila decât ciripurile. Astea să cumpărau de la Turda, da alea o fost cam rele și să duceau la Jimbolia după țigla, că era mult mai bună. Să ducea cu trenu de la Jimbolia la Huedin și de la gară din Huedin o aduceau până în sat cu carăle. Da știu că ne tăt zăcea tata că aia de la Jimbolia îi bună, da aia de la Turda tare să sfarmă.

Și o fost și cu paie, înainte, și șura și casa. Că prima dată o fost paiele, apoi o fost șindila și apoi numa o vinit ciripurile.

În fine, interlocutoarea noastră își completează rememorarea cu faza următoare de construcții, cea a caselor „în vinclu”, de după anii 60:

Apoi o apărut și case mai mari. Aveau două ori trii camere, da tăt târnaț o avut în față. O fost tăt formatu ala bătrânesc, da o avut două camere cu ieșire așe, la târnaț. O fost aciie mai înstăriți: o avut pădure mai multă și u-o vândut, ori s-o dăscurcat că o țânut ghiboli și vaci și porci, era unii mai harnici și s-o mai dăscurcat.

Tătă familia stătea acolo înt-o casă și avea sclugă, că avea pământ mult și poiata plină de ghiboli. Și scluga să culca în poiată, în iesle. Da tăți durmeau înt-o casă, că erau acolo trii paturi. Și pruncii – în undeț. Iară vara durmeau și în podu șurii¹.

¹ Tiptiș Maria, n. 1946, Fildu de Mijloc – Sălaj

O ARHITECTURĂ ADAPTATĂ LA MEDIU. EXPLOATAREA RESURSELOR NATURALE „ÎN REGIM PROPRIU” SAU „ÎN REGIE PROPRIE”

Materialele utilizate la construcția și finisarea casei erau bine alese de localnici, care știau cele mai bune locuri pentru procurarea lor. Observăm încă o dată adaptarea nevoilor umane din sectorul construcțiilor de case la ceea ce oferă natura și, mai ales, împrejurimile caselor:

Când am fost io mică, s-o făcut casa ceie bătrânească și o mârș tăți bărbații și o adus piatră dă la Sfâraș, cu carăle, cu boii, că de acolo să aducea piatră, de la Sfâraș. Acolo o fost un deal mare și dă acolo o tăiat pkiatra². Pământu pântru căsi îl călcau bine și îl legau cu pleavă și îl aruncau acolo între rude, în părete, până să prindea. Și îl băteau bine cu on mai și îl netezeau on pic cu mâna, așe, cu apă, și iară îl mai murliuiau on pic și ala era păretele, nu așe drept, și îl vâruiau.

Îl vâruiau cu spoială, nu era atunci var... era la Fildu de Sus on părau, așe îi și zăceau, Părau Spoielii, acolo sus, la Greabăn, și d-acolo luau spoială d-aceie. Era on fel de piatră care să sfarmă și cum o puneai în apă, apa rămânea mai galbănă, cam ca varu, da nu așe de albă. Tătă lumea merea acolo și-și lua spoială, ca varu. Puneai într-o vedire și puneai apă și făceai spoială³.

Voioajile să făceau din pământ, da nu de ala negru, ce era spre Romita on fel, care era mai lutos⁴.

O mărturie relevantă aparține unui interlocutor aparte, care, la cei 95 de ani ai săi a trăit „live” toate modificările în elevația caselor, de la satul tradițional până la cel actual:

Am avut casă veche: casa avea talpă și din talpă intrai în tindă și din tindă să intra în stânga și în dreapta în câte-o cameră; no, una era casa dinainte și una era casa dinapoi. În casa dinainte țineau femeile lucrurile cele mai de valoare și în casa de dinapoi stăteam tătă zuua și acolo aveam cuptor cu vatră, da vatră dinaia deschisă, că să vedea focul în vatră.

Și avea gard de nuiete de jur împrejur. Casa era acuperită cu paie. Cele mai bune paie erau alea de săcară, că erau mai lunji, că alea de grâu erau mai scurte. Și să puneau groase, așe, într-on strat cam de un metru grosime. Să începea de la streșină și să urca către vârful. Paiele erau apăsate bine cu picioarele, erau apăsate de bărbați și când ajungea la vârful să făcea ascuțit acuperișu, da cu on pic de creastă. Și ne dădeau fetele paie sus pă casă, cu țăpanele. Era ascuțit acuperișu, să nu steie zăpada pă iel și să băteau bine paiele, să nu intre apa pântre iele.

La casă nu să folosea numa lemn dă goron, că goronu îi cel mai tare. Și să foloseau cuie de lemn: erau cuie lunji, tăt de goron, că trebuia și fie tari și alea. Și păreții erau din lemn și din pământ.

Socru mneu o știut tare bine să facă case și făcea o casă de la început până la sfârșit.

Aduceam piatra cu carăle, că trebuiau câteva care de piatră la o casă bună. Și aduceam lemn di pădure, și dă doișpe metri lunjime, că să lunjea caru și atunci să putea aduce și lemne mai lunji.

Să făcea clacă și vineau oamini la clacă. Și socru mneu o făcut clacă când ne-am făcut noi casa.

În vârful să puneu on buchet de flori și o cruce, să fie casa ferită de trăznet.

Popa sfințea locu de casă și aibă noroc la casă. Atunci vineau neamurile și stăteau acolo până făcea popa o sclujbă și sfințea locu de casă. Să puneu tămăie la temelia casei și să puneu în păreke o sticlă și în sticlă să puneu o hârtie pă care erau scriși tăți din familie, ca să să știe a cui îi casa și dacă s-a strâca oaricând casa aceie să să știe a cui o fost.

Și aveam ocol. Aveam șură și poiată în care aveam boi și vaci și ghiboli, că era laptele mai bun. Și șura era înaltă, să intre înăuntru cât de bine on car. Și aveam găinar și cotet, da care nu avea... ședeau găinile în pom, că scuturai câte on pomișar și cădeau tăte găinile jos!

² Tiptiș Maria, n. 1946, Fildu de Mijloc – Sălaj

³ Antal Lenuța, n.1942, Fildu de Mijloc – Sălaj

⁴ Groza Eugenia, n. 1943, Groza Ioan, n. 1944, Gălpăia – Sălaj

Casa să făcea cam câtă răsărit, da să fie pă lângă drum; aici la noi este on părau și casele să făceau cam pă deal, să fie scutit de apă.

Casele să mmerăiau pă vreme aceie și mmerăiala aceie să lua din târg de la Huedin și stinjeau var să văruiască casa⁵.

În concluzie, „Mediul natural și climatic determină în primul rând forma producției agricole, prin aceasta modul de viață și, astfel, și mediul construit, dar determină și materialele de construcții ce stau la dispoziția localnicilor. Totodată, clădirile trebuie să răspundă condițiilor climatice și atmosferice (vânt, ploaie, zăpadă), care variază odată cu poziția geografică”⁶.

KNOW HOW LOCAL ÎN CONSTRUCȚIILE VERNACULARE: O ARHITECTURĂ ADAPTATIVĂ / INTEGRATIVĂ. ECO-ARHITECTURA AVANT LA LETTRE

Mai mult sau mai puțin, omul și-a adaptat locuința la natură, atât prin modelarea ei în raport cu relieful, cât și prin apelul la materialele de construcție oferite natural. Folosirea și creșterea performanțelor uneltelor necesare elevației au permis evoluția construcțiilor din materiale naturale mergând de la corțuri de nuiete sau bordeie de pământ până la construcții bazate pe piatră, lemn și lut, ce necesitau tehnici verificate și certificate de generațiile anterioare, duse înainte de tehnologii generate de performanțele notabile ale unor meșteri populari.

De exemplu, un meșter de case din Bălan mărturisește:

Io am învățat meserie di la tata, că o fost meșter de case și de butoaie. O fost o echipă de dogari, di la munte, și unu dintre ei era de-odată cu frate-meu, și tăt vineu la noi și l-o învățat, și apoi am învățat și io repide⁷.

Arhitectura vernaculară / tradițională venea cu un know how complex, pornind de la chiar soluțiile integrative oferite pentru elevație. Iată câteva exemple, referitoare la structura acoperișului, la realizarea lipiturilor sau la prelucrarea lemnului pentru structura casei:

Acoperișu era din paie de grâu sau de săcară. Prima dată săcara, și apoi o apărut grăul, grăul mai târzău; le cosea cu coasa, le lega și le duce și le îmblătea. Să făcea streșina și erau bătuți niște țăruiși ca o sulită și în alea împlânta paile. Merea cu on rând roată, pă hăizaș la deal, până în vârful. Mai puneu pântre ele nuiete de carpăn, ca să facă legătură. În vârful puneu paile ca o creastă, făcea creastă, era ca o creastă de cocoș, să nu steie apa, să lunece. Erau groasă paile, nu intra apa, că aluneca, avea cădere mare⁸.

Pă jos era liptit cu pământ și pus arină, ca să nu să ieie pă talpă. Lipteam sara și puneam arină și demineața pă când ne sculam era uscat; cam o dată pă săptămână lipteam, sâmbătă sara⁹.

Demult, casăle erau din lemn, iară fundația era din piatră, adusă di pă păraie; numa patru pietri în colțuri, nici șanț nu să făcea, ce numa patru pietre mari la colțuri.

Păstă pietrele alea vine talpa din ștejar, să aducea din pădure. Să făceau șeși în colțuri, tăt din ștejar și să făcea loc în talpă unde să băgau. S-o făcut în două feluri: când era bărnă una lângă alta, să bătea pământ, apoi s-o bătut lețuri de goron crepate și pă o parte și pă alta la stâlpi. Între ieie să băga pământu, călcat cu vacile, amestecat cu paie. Să lăsau să să uște păreții și apoi să murluieau cu mâna, da cu maltăr de pământ.

Astea vechi am învățat cum îs făcute atunci când le-am stricat!¹⁰

⁵ Pop Ștefan, n. 1925, Fildu de Mijloc - Sălaj

⁶ Arpad Furu, *Arhitectură rurală în Transilvania. Influențe, evoluții, zonificare* (Cluj Napoca: editură nespiciată, 2015), 141

⁷ Haiduc Grigore, n. 1937, Bălan – Sălaj

⁸ Traica Iosif, n. 1929, Țăudu – Sălaj

⁹ Pop Veronica, n. 1933, Bălan – Sălaj

¹⁰ Haiduc Grigore, n. 1937, Bălan – Sălaj

Lemnu era de goron și de acăț, fag nu s-o pus că fagu traje apă, putrăzește mai iute. Când îi trăbuia la om lemn pântu casă, merea în pădure și-l tăie. Apoi să cioplea., avea săcure, bardă de aceie mare, nu era hirează. Talpa să scobea, să poți băga șeșii acolo, și sus tăt așe, aici să zăce dhișeu, era așe mai mare și cu ala făcem gaură (on fel de daltă), îl închiea aci jos, și când era gata îl ridica sus. Scândurile alea de sus erau prinse cu cuie și apoi erau lipite cu pământ¹¹.

În concluzie: *Nu oricine știea acoperi cu jupti de săcară și aceia să puneau unu lângă altu, on rând, apoi on rând mai sus, apoi altu, să nu să baje ploia. Scheletu acoperișului era din lemn de goron și făcut mai ascuțit, să nu să baje apa*¹².

Acel know how local era reprezentat de un set de practici cu efect garantat, al căror fundament era dat de un imens număr de experimente repetitive, dintre care au fost selectate cele cu finalitate pozitivă; câteva exemple: folosirea paielor mai lungi pentru acoperiș, panta abruptă a acoperișului în zonele cu mai multă ninsoare, presărarea nisipului peste *murluială* pentru a evita lipirea, folosirea pământului mai lutos și, deci, impermeabil, pentru *vaioaje*:

Acoperișu era din paie de săcară, că erau mai lunji¹³.

Tăte o fost cu paie, de grâu și de săcară, că alea erau lunji și în loc de cupe să punea nadă; era legată și să punea acolo în loc de cupe. Acoperișu era așe, înalt, era mai drept, nu ca cele cu ciripuri, ca să ptice omătu¹⁴. Erau și case din voioje, la care nu aveau rând, o fost care o făcut din cărămidă și nu le-o ajuns și o pus voioaje. Erau, da mai rar. Voioajile să făceau din pământ, da nu de ala negru, ce era spre Romita on fel, care era mai lutos¹⁵.

În casă era liptit pă jos și era curat; lipteam cu pământ și balebă di la vacă, ca să nu crepe, să poți netezi bine cu palma, să nu să cunoscă jejetile. Stăteam în jerunți și lipteam, câte o bucată, câte o postată... până când ieșeau cu ie în capăt, cătă prismă, apoi luai altă postată, până gătai. Apoi lăσαι să să uște, să te poți băga în casă. La care îi era degrabă să între în casă, presăra niște nisip, să nu să leje lutu de pticiore. În tătă săptămâna să liptea, sâmbăta ori vinerea, da dacă erau furci, vinerea nu torceam și atunci ne apucam de liptit¹⁶.

La fel, se știa care era momentul cel mai bun pentru tăierea copacilor și fasonarea trunchiurilor, în așa fel încât lemnul să aibă cât mai puțină umezeală și, deci, să necesite o cât mai scurtă perioadă de uscarea dar și cele mai ingenioase metode de transport sau asamblare:

Lemnu de fag țanea ca lemnul de ștejar, da să nu aivă mătza ceie în el: să tăia di la sfârșitu lui noiembrie până pân februarie, ca să reziste, așe nu face carii.

Tăieam înainte cu jaogăru lemnul, să îmburda, tăiea crenjile cu săcurea, apoi chema mai mulți din sat cu carăle, să făcea clacă; carele vineau numa cu osia dinainte și dinapoie, și lemnile să încărcau pă osiile alea, cât era lemnul de lung.

Șura noastă îi dintr-un singur lemn, cât îi de lungă, de 13 meiteri. Să descărca în ocol și meșterii ciopleau cu săcurea. Să făceau grinzăle și le și puneau, și apoi căpriorii. Când era gata tăt, chemau mai mulți oameni din sat și montau lemnile¹⁷.

Tot repetitivitatea operațiunilor era și secretul unei manualități eficiente, ce conducea către un randament ridicat al demersului tehnic:

¹¹ Luca Ioan, n. 1946, Chendrea – Sălaj

¹² Luca Ioan, n. 1946, Chendrea – Sălaj

¹³ Galoș Ioan, n. 1936, Gălășeni – Sălaj

¹⁴ Turian Nastasia, n. 1941, Gălgău Almașului – Sălaj

¹⁵ Groza Eugenia, n. 1943, Groza Ioan, n. 1944, Gălpăia – Sălaj

¹⁶ Turian Nastasia, n. 1941, Gălgău Almașului – Sălaj

¹⁷ Farcaș Ana, n. 1947, Farcaș Ioan, n. 1943, Gălășeni – Sălaj

Astea o fost case din pământ, și fundația era făcută dint-on ptic de piatră. Piatra la tăte casăle de aici să aduce din Șoimeni, îi on fel de carieră, îi piatră calcaroasă care să prelucrează foarte ușor, să poate prelucra din topor. Din piatra ceie să făcea on pic de fundație: să săpa on șanț, cam două rânduri de hârleț, și acolo să punea piatra, până trecea de nivelu pământului de două palme, să nu ajungă ploaia și umezeala la talpă, că aceie era sprijinu principal.

Acoperișu era din paie; paile de grâu să făceau jupti: erau câțiva oameni care știeau să-l pună, era o tehnică că dacă nu-i puneai cum trebe, plouă. Să pun de-a lungu, ca să nu steie apa, să fugă. Să începe de jos și până sus. Nu să legau juptii între ei, că erau bătuți cu niște maiuri de lemn ca să hie cât mai presați. Era gros acoperișu și înalt să alunece apa și zăpada. Nu aveau opritori la streșini¹⁸.

Când s-o făcut cărămida cu presa, nu conta ce pământ îi. Io am făcut cărămida cu forma; este o casă la care io cu Măria, sora mea, am făcut cărămida. Să frământa pământu cu apă cu picioarele, apoi îl punea cu sapa pă o masă afară și doi îl puneau în presă; era ladă spartă, fără fund, avea capac și presărai prund și o răsturnai acoale. Apoi o tăt întorceai și păstă două-trii zăle după ce să usca, o puneai în banchet și apoi o ardeai. Voioajile numa să uscau¹⁹.

Practic, construcția se adapta total condițiilor de mediu și se integra perfect în mediul natural, astfel încât nu doar să exploateze la maximum condițiile naturale oferite, dar să și fie supusă la un minimum de presiune generată de posibili factori distructivi (revărsări de ape, alunecări de teren, vânt). Să ne reamintim:

Casăle să făceau cu fața câtă răsărit sau miazăzi. Aici vânturile și ploia vin di către Apus²⁰.

Casa să făcea cam câtă răsărit, da să fie pă lângă drum; aici la noi este on părau și casele să făceau cam pă deal, să fie scutite de apă²¹.

Simbioza om – mediu înconjurător se putea citi în orientarea casei în teren, poziționarea față de soare, regimul de înălțime, combinarea intrinsecă a materialelor de construcție obținute exclusiv din natura imediată:

Piatra pântu fundație o aducem di pă pământu lui Șatori, era carieră mare și iară făcem clacă când le aducem, câte 20, 30 de cară de piatră. Îi o piatră cu care să lucră ușor, calcaroasă, de var, sau era și piatră de schinci. Femeia gazdii le făcea de mâncare. Piatra o înșira roată și păstă ie să puneau grinzăle; apoi, șoșii, apoi bârneau, șoșii să îmbucau cu bârnela, era on canal.

Păstă bârnela alea erau bătute lețuri mai subțarele, apoi lipteau cu pământ cu pleavă. Era făcut în mnijlocu ocolului, on ptic de gropă, pământ, punea apă, pleavă și o călcau acolo cu picioarele până o amestecau bine apoi o puneau pă păreți cu mâna și tăt cu mâna o netezea, de era drept.

Hăizașu să punea pă grinzăle de sus și tavanu era podit cu scândură: era pusă scândură lângăolaltă și pă deasupra era pusă alta scândură între ele, unde era crăpătură. Să lipea și sus podu. Apoi aduceam arină și aruncam pă jos. Hăizașu era din căpriori de brad, de plop, apoi lățuit, apoi să acopereau cu paie, cu șindrila și apoi țigla. Paile să puneau de care aveau. La marjine era bătut niște țaruși ascuțâți și de aici începea de unde făceau acoperișu. Să merea de jos în sus, erau ascuțate să nu steie apă²².

Eficiența energetică era avută în vedere, chiar dacă nu era denumită așa; o susține existența unor suprafețe vitrate minimale (geamuri mici) și construcția ingenioasă a instalației de încălzit și gătit; și

¹⁸ Cristea Vasile, n. 1951, Cristea Maria, n. 1955, Adalin – Sălaj

¹⁹ Groza Eugenia, n. 1943, Groza Ioan, n. 1944, Gălpăia – Sălaj

²⁰ Traica Iosif, n. 1929, Țăudu – Sălaj

²¹ Pop Ștefan, n. 1925, Fildu de Mijloc -Sălaj

²² Farcaș Ana, n. 1947, Farcaș Ioan, n. 1943, Gălășeni – Sălaj

conceperea unui spațiu acoperit – tampon între ușa de intrare în cameră și exterior, prin construirea *târnațului* și / sau a *tindei*; această dispunere în plan susținea aceeași minimizare a costurilor de întreținere și maximizarea eficienței energetice:

În casă aveam fiteu d-ala deștis, de băgam lemne și vedeam focu: jos puneai lemnele și sus era o plită și vedeam focu, era așe, deschis. Și după el era on undeț unde culcam pruncii aieștea mai mici, și le plăcea colo, că era cald. Cuptoru era zidit din pământ și cu cărămizi din alea de pământ. Erai aici țâgani care făceau cărămidă arsă²³.

Am avut cuptor și în casa mare, așe, din cărămidă, așe, deschisă și cu cuptor lângă ea. Băgai lemnele direct, să vedea focu și dasupra era plită, simplă, fără roate, și lipit era cuptoru. Făceau mâncare pă plită, da și înaintea focului, că erau niște tigăi cu picioare. No, cuptoru ăsta o fost în casă, în casa ceie mare, că să și încălzea de la vatra aia. Și avea și undeț.

Cuptoru era on pic vâcâlit și undețu avea o vatră de lemn, cioplit, de să prelunjea. La temelia cuptorului era piatră și numa cuptoru era din cărămizi și noi am avut în față și câteva cahle. Erau verzi, cu forme, o tăt fost p-aici pân zona noastră. Bolfa cuptorului era destul de mare și p-acolo ieșea fumu din sobă. Și în casă erau două paturi și laviță mare, pă su jam, cât era casa dă lungă, între paturi²⁴.

În cameră era vatră clădită din pământ și în spate avea o vatră, între sobă și părete, acolo durneu pruncii iarna, unghet. Deasupra avea plită și ler. În casa bună nu să făcea foc, numa de sărbători. Demult, o fost vatră deschisă²⁵.

La noi, casăle să făceau tăt la drum, să fie mai aproape și să fie cu fața câtă răsărit, așe-i căldura bună, ca să fie cald, să nu fie umbră²⁶.

Ferestrele erau mnicuță, le luam din țâțâni și ca luna le făceam la vale²⁷.

În fața cășii era on târnaț lung; casa avea două camere și tindă în mnijloc. Intrai în târnaț, apoi în tindă și din tindă în cele două camere: casa di la drum și casa di câtă grădină²⁸.

Era târnaț și intrai în tindă și din tindă în casa dinainte²⁹.

Casăle aveau târnaț cât era de lungă, deștis și liptit și acolo pă jos, și puneam prund păstă el. Casa avea o cameră mai mare câtă drum și o tindă și o cameră mai mnică câtă poiată³⁰.

Am avut casă de aceie veche, acolo am stat până am fost de șapte ani: o fost casă acoperită cu paie, cu târnaț. De afară călcai în târnaț și din târnaț în tindă și din tindă în cameră, numa o cameră³¹.

Ceea ce numim astăzi „costuri de producție” aveau o fundamentare financiară, economică și tehnică extrem de profitabilă: construcția casei era bugetată aproape de zero: pământul, piatra, lemnul, paiele, toate se procurau fie din producția proprie, fie erau pur și simplu luate din hotarul satului, fără nici un fel de costuri de achiziție și cu costuri de exploatare și transport acoperite integral prin mecanismul socio-economic definit în satul tradițional de *clacă*. Mai mult, costurile mici erau direct corelate cu existența unor cantități mari de materiale de construcție în natură:

Și aveau oamini pădure și aduceau lemne mari, groasă, așe să aducea din pădurea fiecăruia³².

Să făcea clacă la tăt: meream după ciripuri cu carăle. Merea gazda sara pă la vecini și întreba: – Nu-i face bine

²³ Tiptiș Maria, n. 1946, Fildu de Mijloc – Sălaj

²⁴ Șimon Cornelia, n. 1951, Fildu de Sus – Sălaj

²⁵ Ielciu Alexandru, n. 1935, Păduriș – Sălaj

²⁶ Galoș Ioan, n. 1936, Gălășeni – Sălaj

²⁷ Martin Ana, n. 1940, Fildu de Jos – Sălaj

²⁸ Ielciu Alexandru, n. 1935, Păduriș – Sălaj

²⁹ Martin Ana, n. 1940, Fildu de Jos – Sălaj

³⁰ Pop Lucreția, n. 1944, Chendremal – Sălaj

³¹ Trestian Aurelia, n. 1941, Sînpetru Almașului – Sălaj

³² Tiptiș Maria, n. 1946, Fildu de Mijloc – Sălaj

să vii mâini să-mi ajuți? – Ba oi vini! Și îi spuneai la muieră: – No atâția omeni om avea! Și făceam plăcintă, pită, clisă, caș, și la adus piatră³³.

Pă jos să liptea cu pământ amestecat cu balegă de vacă sau bivol, că țâne mai mult, nu creapă, apoi puneam nisip de ala argilos; meream înt-o râpă, rădeam cu sapa dint-o stâncă și aruncam pă jos; așe era de fain, galbân, pân casă, apoi ala să mătura, cât nu intra în pământ. Lipteam cam cum începea a să strâca, după cum era muieră de harnică, cam în tăță sâmbăta³⁴.

Nici „cheltuielile pentru întreținere și exploatare”, denumite azi, generic, „costuri cu mentenanța produsului finit” nu erau mari, dacă stăm să ne gândim că materialul de reparație era ieftin și ușor de procurat și transportat, fiind foarte aproape de amplasamentul casei. Fiecare sat avea un loc bun pentru pământ (mai lutos sau mai argilos, în funcție de specificul lucrării), zone mai pietroase de unde se putea lua piatra (de cele mai multe ori *de pe păraie*, de lângă sat, dar uneori din vreo carieră din apropiere), sau culturi de secară ori grâu, pentru paie:

Păstă cornii aceia di la acoperiș erau bătute lețuri și apoi pusă paie de grâu și de săcară, da mai mult de grâu. Tăt le scutura, așe, ca să margă înt-o formă. Erau mulți oameni la acoperiș și le călcau paile tăt roată; să adunau din sat mulți oameni și înt-o zî o acopereu. Io am văzut când o acoperit mai multe poieți. Acoperișu era mai ascuțat, ca să cuie apa jos, repide, să nu intre în paie. Dacă să făcea câte on părau pă acoperiș, cărare pă casă, băgau așe, cu bota, alte paie³⁵.

Toate aceste considerente erau valabile și pentru reparațiile curente, care se executau tot cu materie primă ieftină (practic, fără bani), ușor de procurat și aflată la îndemână:

Fundația era de piatră, da aici la noi nu prea ieste piatră, așe că strânjeam di pă păraie³⁶.

La acoperit cu paie să făcea o clacă cu tății oamini din sat: unii dădeu de jos cu furca, alții erau sus și le călcau și le băteau bine. Paie de grâu s-o pus. Paile să puneau gros, după ploi să așezau și unde să strâca, să suia omu cu scara și c-on lemn băga paie așe, pă unde trăbuiea³⁷.

Să acoperea cu paie de grâu, că să pune strat gros, și trăbuieau multe cară, vreo zece cară de paie la o casă. Să ajutau oamini, strânjeau mai multe paie di la pământurile lor³⁸.

Clacă să făcea la tăte, la pământ, la piatră, mai mult la căsăle de pământ, la acoperit. La alea de cărămidă erau oamini aice, care făceau cărămidă și-o ardeau și o clădeau zădarii³⁹.

Când își făceau oamini casă, să ajutau oamini: la adus piatră, lemne, la băgat lutu, la tăt și când s-o făcut casăle de cărămidă, mereu oamini unu la altu⁴⁰.

Casa era pă piatră, da dealurile astea erau pline de piatră și mereu cu carăle și aduceau.

Era lut în răzoru di la vale și mereu bdieții oamini cu caru ori cu sacu, tăt să ducea până umplea fața cu pământ și apoi dădea cu var⁴¹.

Același sistem de asamblare ecologic, natural, cu exploatarea materialelor non-industriale era valabil și pentru porți sau garduri:

³³ Țico Lenuța, n. 1943, Țico Nicolae, n. 1938, Ruginoasa – Sălaj

³⁴ Luca Ioan, n. 1946, Chendrea – Sălaj

³⁵ Dumitraș Onița, n. 1933, Ugruțiu – Sălaj

³⁶ Nica Iovian, n. 1928, Miluani – Sălaj

³⁷ Ielciu Alexandru, n. 1935, Păduriș – Sălaj

³⁸ Țico Nicolae, n. 1938, Ruginoasa – Sălaj

³⁹ Trestian Aurelia, n. 1941, Sînpetru Almașului – Sălaj

⁴⁰ Cheța Victoria, n. 1925, Trestia – Sălaj

⁴¹ Druhora Ileana, n. 1941, Baica – Sălaj

Erau porți de lemn și vraniță, cum ne băgam în ocol, din scânduri, pă marjină mai gros on pic, să arădica, și porțiță mnică tăt din lețuri. Gardu era din nuiiele și să punea pă el paie; fiecare își făcea: să bătea pari deși, și între ei șerpuiea, așe, nuielile de răchită, că să îndoiea, sau de alun⁴².

Izolația și ceea ce numim acum „randament termic” erau, de asemenea, avute în vedere: *Casa era din bârne și băgat lut; mai cald era în alea!*⁴³.

Nici transportul materialelor nu era prea costisitor, nici măcar în cazul celor „gabarit depășit”:

Aduceam piatra cu carăle, că trăbuiau câteva care de piatră la o casă bună. Și aduceam lemn din pădure, și dă doișpe metri lunjime, că mutam loitrele și atunci să lunjea caru și atunci să putea aduce și lemne mai lunji⁴⁴. Tăieam înainte cu jaogăru lemn, să îmburda, tăiea crenjile cu săcurea, apoi chema mai mulți din sat cu carăle, să făcea clacă; carele vineau numa cu osia dinainte și dinapoie, și lemnile să încărcau pă osiile alea, cât era lemn de lung.

Șura noastă îi dintr-un singur lemn, cât îi de lungă, de 13 meiteri⁴⁵.

ȚĂRANUL – MUNCITOR ȘI MUNCITORUL –ȚĂRAN; DISPARIȚIA SATULUI TRADIȚIONAL ȘI CLĂDIREA „SATULUI GLOBAL”

Așa cum se vorbește, în lumea satului tradițional românesc, despre o „magie difuză”, accesibilă, în linii mari, tuturor femeilor, mai ales în ipostaza acestora de mame – generând o magie casnică, domestică, familială, non-agresivă, non-intruzivă și mai ales defensivă, curativă și terapeutică – tot așa putem vorbi și despre un bagaj „difuz”, „domestic”, „casnic” de cunoștințe în domeniul construcției de case țărănești, în spațiul aceluiași sat tradițional.

Sectorul acoperit de arhitectura și elevația caselor în satul tradițional consta, așa cum aminteam, pe de o parte, într-un set de operațiuni derulate cu instrumentarul și recuzita potrivite – un veritabil know how, pe care azi îl folosim în birourile noastre sub formă de „proceduri standardizate”, și, pe de altă parte, într-un ansamblu de „învățăminte și „sfaturi practice”, un soi de knowledge tradițional, de înțelepciune populară transmisă pe cale orală de la o generație la alta.

Meșterii – țărani observau, experimentau, înțelegeau, fixau în practică și aplicau diverse metode, ustensile, materiale, astfel încât să obțină un produs finit (casa), cu materii prime și materiale cât mai ieftine (dacă se poate gratis, preluate din natură), cu transport cât mai simplu (cu mâna sau cu carul cu animale), cu ajutor specializat cât mai puțin (meșteri consacrați) și cu ajutor nespecializat „la schimb” (claca), așadar cu costuri minime și beneficii maxime.

Înțelegem de ce preferința pentru tot ce putea fi preluat din natură era maximă: rezultatul final, produsul finit, era perfect integrat în natură și natural, consecință a unei eco-arhitecturi și a unor activități prietenoase cu mediul înconjurător – nu neapărat ca efect al vreunei admirabile conduite civice pronatură a țaranului român ci, mai degrabă, ca rod al unui anume weltanschauung, al unui mod de viață perfect racordat la natură și a unei mentalități globale potrivit căreia omul și casa lui erau perfect încadrabili în peisaj, în echilibru și armonie terestră și cosmică.

Meșterii – țărani învățau, așadar, unul de la altul și transmiteau aceste învățături și deprinderi din generație în generație și deseori de la tată la fiu, în cadrul aceleiași familii; acest model s-a păstrat și s-a perpetuat și după anii 50, când au apărut meșterii zidari, tâmplari, pietrari, cei mai mulți cu câteva clase făcute la școala din sat și, poate, cu o specializare la vreo școală profesională de la oraș, care își formau

⁴² Moldovan Anastasia, n. 1942, Hida – Sălaj

⁴³ Cheța Victoria, n. 1925, Trestia – Sălaj

⁴⁴ Pop Ștefan, n. 1925, Fildu de Mijloc -Sălaj

⁴⁵ Farcaș Ana, n. 1947, Farcaș Ioan, n. 1943, Gălășeni – Sălaj

„echipe” de muncitori calificați „la locul de muncă” dar fără carte de muncă, adică ajutoare îndrumate direct în „procesul de producție”:

O fost meșteri mulți pă aici⁴⁶.

Erau meșteri buni atunci, și nu-ți trăbuia autorizație⁴⁷.

Socru mneu o știut tare bine să facă case și făcea o casă de la început până la sfârșit⁴⁸.

Socru mneu o fost zidar, n-o avut școală, o avut șapte clase, așe o știut, că învățau unu di la altu. Pă vreme ceie să făceau cu autorizație di la primărie, era mai strict on pic, și aveam on plan⁴⁹.

Era echipă de meșteri care făceau casăle după 1960, o făceau de la început până la sfârșit, știeau meserie unii di la alții. Când începeai la casă, vineau meșterii și băteau niște țaruși, pă unde să-ți faci șanț. Di pă o uliță, tăți să orientau unii după alții: on antreu, două camere și o cămară, și din cămară de obicei să urca în pod⁵⁰.

Tata o învățat de la bunicu. Tata făcea roate de car și lăzi și moșu făcea războaie de țasut și lăzi. Nu o avut atelier, lucra în casă.

Tata era meșter tare priceput; merea în pădure cu vacile, cu caru și alejea lemnile în funcție de ce făcea dâni iele: unu era bun de picior la ladă, altu de capac, altu de căpătaie; numa din fag, că să lucra mai ușor. Toamna le aducea și iarna le făcea; până primăvara, la noi în casă era on scaun lung, cât îi patu aiesta, pă care tăt cioplea tătă iarna. Aducea lemnu și-l punea pă lângă cuptor în casă să să uște on pic și să punea cu săcurea și cioplea; avea scule multe⁵¹.

Apariția și extinderea pe scară largă a unor materiale străine de cele naturale, precum și evoluția tehnicilor arhitecturale din ce în ce mai elaborate, în paralel cu dezvoltarea mijloacelor tehnice de construcție și a existenței unor mari resurse energetice necesare exploatării, au condus la apariția unor locuințe tot mai îndepărtate de cele ce exploatau resurselor naturale:

Cu teglă o început să să facă pân 1950; erau multe case cu paie și șuri și poieți. Alea cu teglă o avut două camere și on coridor, apoi iară le-am strâcat și în 70 am făcut alta, din bolțari. S-o acoperit cu ciripuri: luai ciripuri pă ouă, di la Turda⁵².

Socru mneu o fost zidar, n-o avut școală, o avut șapte clase, așe o știut, că învățau unu di la altu. Pă vreme ceie să făceau cu autorizație di la primărie, era mai strict on pic, și aveam on plan.

Pă dinafară o-am făcut cu nisip cu var și ciment. Aveam sobe de teracotă și ne-am luat șpor pă care făceam mâncare⁵³.

În 1958, când am făcut casa, numa una mai era în sat din cărămidă, apoi o început la rând. Am făcut două camere, antreu și cămară. Ciripurile le-am adus di la Cluj, de Jimbolia, greu, cu o mașină până înt-on sat de aici și apoi m-am dus cu tăte carăle din sat după ie și o-am adus acasă. Atunci în anu ala m-am și însurat, iară casa o-am gătat la on an după aceie.

Nu mi-o trăbuit acte pă casă⁵⁴.

Casa nouă o-am făcut în 1970; o trăbuit proiect, da erau proiecte stas și așe o trăbuit să o fac, am fost la Zalău după proiect. Meșterii erau din Macău; casa îi din bolțari, din zgură cu ipsos, are fundație săpată în pământ: la capătu dinjos are fundație cât îs io de înalt⁵⁵.

Să făcea fundație și era și țiment deja. Aici să făceau casăle în vinclu, o cameră sus, una mai jos, la intrare

⁴⁶ Martin Ana, n. 1940, Fildu de Jos – Sălaj

⁴⁷ Zdroba Viorica, n.1937, Dragu- Sălaj

⁴⁸ Pop Ștefan, n. 1925, Fildu de Mijloc -Sălaj

⁴⁹ Pop Lucreția, n. 1944, Chendremal – Sălaj

⁵⁰ Cristea Vasile, n. 1951, Cristea Maria, n. 1955, Adalin – Sălaj

⁵¹ Cheța Victoria, n. 1925, Trestia – Sălaj

⁵² Zdroba Viorica, n.1937, Dragu – Sălaj

⁵³ Pop Lucreția, n. 1944, Chendremal – Sălaj

⁵⁴ Ielciu Alexandru, n. 1935, Păduriș – Sălaj

⁵⁵ Sarca Ana, n. 1939, Gălășeni – Sălaj

era o verandă și o cămară. Era care aveau între camere o bucătărie mică. Nu-ți trebuia autorizație. Să acoperea cu ciripuri di la Jimbolia. Să aduceau cu trenu până la Aghireș și apoi mereau cu carăle după ie. Alea erau cele mai bune. Erau două – trii echipe de meșteri zidari. Pă jos să podea cu scândură. Meșterii nu aveau școală, învățau di la tată, di la bunic. Erau meșteri care lucrau cu lemn, cu ptiatra, zidari.

Casa asta îi făcută în 1948, cu două camere, verandă și bucătărie. Apoi am făcut bucătărie de vară la poiată. S-o început să să facă bucătăriile și cămările. În camere să făceau sobe de teracotă pântu încălzit. În Chendremal era meșter care făcea sobă de teracotă.

În Huedin era fabrică de mobilă, era din furnir de nuc cu 10.000 de lei. Erau preșuri țasute din rondiuri și apoi covoare de iută. Foarte greu să aflau, știu că am dat on vițal și ne-o dat on covor di trei pă patru meiteri, din Cehu.

În anii 50, atunci și-o făcut tătă lumea casă⁵⁶.

Așa cum reiese din mărturiile de teren, folosirea unor materiale de manufactură sau industriale ținea și de starea socială și de nivelul economic al gospodăriei: „Materialele și soluțiile structurale utilizate au fost determinate de condițiile naturale, dar și de relațiile sociale și de bunăstarea materială a locuitorilor. Utilizarea unor materiale ce rezultă dintr-un proces industrial sau caracteristic unor manufacturi, cum este varul, cărămida, țigla sau sticla sunt determinate direct de bunăstarea materială și nivelul de dezvoltare economică al comunităților”⁵⁷:

Din 1962 o început să să străce alea vechi și s-o făcut căși din teglă, da cei săraci și-o făcut din voioje⁵⁸.

O fost aici și case din cărămidă nearsă, din vaioaje. Care o fost mai săraci, acii și-o fost făcută casa din vaioaje. No, alea erau cărămidă nearsă, numa așe, din pământ, nears. Și care o fost on pic mai avuți, mai târzău și-o făcut casă din cărămidă arsă, nu ca vaioajele⁵⁹.

Practic, singurul dezavantaj al arhitecturii țărănești tradiționale și al elevației aproape exclusiv din materiale naturale era un anumit grad de fragilitate în fața intemperțiilor, o anumită perisabilitate a elementelor de construcție (cum ar fi, de exemplu, acoperișul de paie bătute), dar care, până la urmă, erau reparate sau consolidate cu fonduri minime, fiind procurate din natură: „Locuințele tradiționale rurale erau construite din lemn, pământ și trestie sau paie; de aici a rezultat, în decursul timpului, caracterul lor perisabil și necesitatea reconstrucției lor la intervale mici de timp. Casa rurală contemporană reprezintă o îmbinare de construcție durabilă cu zidărie de piatră și cărămidă, planșee din beton armat, învelitori din tablă sau țiglă”⁶⁰, reamintește un studiu vast, cu punctul de pornire în abordările socio-culturale gustive și analiză a elevației până la sfârșitul secolului trecut.

În acest context, arhitectura tradițională a suferit mutații notabile, multe dintre ele justificate oarecum „abuziv”, din perspectivă culturală, de „progresul rural” și „modernizarea satelor”.

După 1989 au urmat alte modificări în viziunea arhitectonică, generate de:

- apariția unor fracturi sociale și culturale: socialismul și comunismul și „crearea omului nou” au generat o arhitectură mult diferită de cea a satului tradițional, tributară orașului muncitoresc, blocurilor, caselor „stas”, parcelării în „loturi ajutătoare” primite de la CAP;

- migrația pe paliere sociale multiple: mai întâi migrația la muncă în țară, pe șantiere, apoi migrația de la țară la oraș și apoi în statele vest-europene (mai ales în varianta pe care sociologii o numesc „migrație circulatorie”)

⁵⁶ Ciuca Lia, n. 1946, Zimbor – Sălaj

⁵⁷ Arpad Furu, *op. cit.*, p. 144

⁵⁸ Pop Lucreția, n. 1944, Chendremal – Sălaj

⁵⁹ Tiptiș Maria, n. 1946, Fildu de Sus – Sălaj

⁶⁰ Trăilă Cernescu, *Schimbări din perspectiva locuirii în mediul rural românesc*, în Ilie Bădescu, Claudia Buruiiană, *Țăranii și noua Europă* (București: Editura Mica Valahie, 2003), 156

• procese accentuate și foarte rapide de modernizare, urbanizare, globalizare: la fel ca multe alte compartimente ale locuirii, arhitectura a luat-o pe drumul Europei fără granițe, contaminându-se cu trendurile europene; viața dublă a migranților a transformat pășunile și râturile sătești în cartiere noi, devenite acum aproape citadine, unde miile de euro sunt convertiți în cărămidă, beton, termopane, țiglă (de cele mai multe ori albastră sau verde)⁶¹ etc.

Pentru comparație, ne reamintim celălalt life-style, al țăranului din satul traditional:

Io-s din Gălpăia. Am fost șapte frați, mama, tata și mama bătrână. Tăți am stat într-o casă, o fost căsăle faine, mari, pă vremea ceie. Tata o fost meșter lemnar, am avut două căși mari (camere) și o tindă. Trii paturi erau într-o casă (cameră) și am avut și pătuț pă care-l băgam su pat, și noaptea-l trăjeam. Și când făta oaia – o aducem cu mnielu în casă.

Hiaba am avut două căși (camere), că nu stăteam numa în una. Numa în una făceam foc, acolo am stat tăți: acolo era leagănu, acolo o fost oaia, și prunci mulți. Odată o băgat on pat în poiată într-o iarnă, și noi pruncii am durnit acolo. În ceie casă în care nu să făcea foc era ciubere, tocure și oale, tăte strânsă acolo, că nu aveam grajd. Puțâni o fost care țâneau mândru în casa ceie, nu știu dacă o fost doi-trii în tăt satu⁶².

SATUL RE-POPULAT: TRADIȚIE, PSEUDO-TRADIȚIE, ANTI-TRADIȚIE, TRADIȚIE INVENTATĂ, TRADIȚIE ALTERATĂ, TRADIȚIE IMPORTATĂ, TRADIȚIE TRENDY / FANCY / GLOSSY

Ultimul deceniu impune și un alt fel de sat, re-consolidat după o perioadă de diluare, încetinire sau chiar dizolvare a vieții comunitare, fie prin îmbătrânirea populației și migrarea tinerilor către oraș, fie prin migrarea definitivă pentru muncă. Este vorba despre satele mai pitorești, cele mai multe cu o așezare geografică favorizantă, pitorească, de obicei de deal sau munte, ordonate, cu o arhitectură bine definită, de cele mai multe ori foste sate ale sașilor, maghiarilor sau pemilor, dar și sate românești. În aceste sate au început să migreze orașeni supra-saturați de viața urbană stressantă, gălăgioasă și prea alertă, formând mici nuclee comunitare care militează pentru reconsiderarea arhitecturii locale și pentru recondiționarea caselor vechi.

Acest gen de sat re-inventat se opune oarecum *satului de vacanță* dar și *satului turistic*; în ultimele două decenii au apărut sate cvasitotal „achiziționate” de orașeni mai înstăriți, care au transformat vechile case țărănești în case de vacanță perfecte, generând o discrepanță mare între sezonul de concedii și restul anului, când satul re-devine pustiu; s-a ajuns chiar la o anume „specializare” a unor astfel de sate: arhitecții au un sat al lor, artiștii au un alt sat, notarii și avocații un altul; toate sunt însă sate de vacanță, care, deși au conservat foarte bine arhitectura tradițională, originală, sunt marcate de secvențialitatea anuală generată de concediul proprietarilor.

Celălalt tip de sat readus (parțial) la viața patriarhală, cu conservarea notabilă a arhitecturii țărănești este satul turistic, în care investitorii în turism și / sau dezvoltatorii imobiliari au renovat grupuri de case vechi, dându-le o destinație turistică; fără a fi blamabil, acest demers turistic de refacere a profilului arhitectural al satului este imperfect, pentru că nu stimulează deloc viața comunității și destul de puțin implicarea acesteia: comunitatea nu se consolidează (ba chiar uneori poate fi deranjată de aflulul prea mare de turiști gălăgioși și neatenți cu locurile de parcare), ci doar beneficiază de pe urma unui investitor – de cele mai multe ori extern, străin de sat.

Cu certitudine, însă, re-inventarea satului și obsesia patrimonializării și a identității locale trebuie citită eminamente pozitiv: este, practic, singura cale viabilă de salvare a patrimoniului construit și, astfel,

⁶¹ amintim un studiu remarcabil pe zonă: Eugen Crihan, „Casele făloase” între instrumental și simbolic, în (coord.) Camelia Burghele, *Case, oameni și povești. Arhitectură și locure pe Valea Someșului* (București – Zalău: Editura Universitară – Editura Porolissum, 2018), 175

⁶² Săuca Florica, n. 1937, Racăș – Sălaj

a satelor părăsite, depopulate, îmbătrânite. „Urbanismul și-a arătat limitele, trăiască ruralismul!” exclamă Eugen Vaida și Asociația Monumentum, îndemnând „omul de la oraș” să vină și să se stabilească la țară, în satele părăsite parțial ale Transilvaniei⁶³. Părerea arhitectului care a generat acest curent al „ruralismului” este că nuclee formate din câțiva orașeni care să salveze și să re-amenajaze casele țărănești pustii și să se integreze în comunitatea locală ar putea regenera viața satului și chiar i-ar putea decide viitorul.

CASA URBANĂ, CU PĂMÂNT, BALOȚI DE PAIE, VAR ȘI IZOLAȚIE DE LÂNĂ. SATUL REPOPULAT. NOI FORMULE ALE RURALISMULUI

Criza energetică, poluarea exagerată a mediului și contextele tot mai dese ale unor recesiuni economice au orientat din nou arhitectura (la sfârșitul mileniului trecut, în țările occidentale și la începutul acestui mileniu, la noi) spre resursele naturale și exploatarea acestora, fundamentând conceptul de *arhitectură eco* și generând produsul finit: construcțiile ecologice.

Spicuim din prezentarea caselor ecologice, verzi sau pasive⁶⁴:

- casele verzi reprezintă întoarcerea la tradiție;
- casele ecologice sunt construite din materiale naturale, neprocesate, așa cum obișnuiau să facă bunicii noștri odinioară: pământ, lemn, baloți de paie și combinații ale acestora;
- arhitectura bio este o reîntoarcere la materialele tradiționale care respiră și asigură un mediu de viață sănătos locatarilor;
- se asigură un consum redus de energie și scade impactul asupra mediului;
- costurile de ridicare și întreținere sunt mici, materialele fiind naturale;
- materiile prime se găsesc în natură, așa cum se găseau și pe vremea bunicilor noștri;
- pentru finisaje și îmbinări se folosesc împletituri de nuiele, chirpici, baloți de paie sau saci de pământ, precum și adezivi naturali: argilă și lut;

Și mai detaliat, o altă referință digitală oferă toate informațiile despre tehnicile de construcție ale caselor din pământ și eficientizarea randamentului lor termic, pentru că „din ce în ce mai mulți oameni se întorc la soluțiile naturale și caută soluții ieftine de construire. Mai sunt și cei care aleg materialele naturale, fiind conștienți de avantajele acestora. Vrând – nevrând, cu toții ajung să folosească la construcția caselor cel mai vechi material de construcții, pământul, sau mai bine zis lutul”⁶⁵.

Punctul de vedere al arhitecților este în același ton: „Arhitectura vernaculară reprezintă condiția dezvoltării durabile a comunităților rurale. Arhitectura vernaculară are calitatea de a fi sustenabilă ecologic prin adaptarea la clima și relieful dintr-un anumit loc și prin utilizarea materialelor de construcție naturale disponibile în acea zonă. Astfel, arhitectura vernaculară are un impact minim asupra mediului natural, fiind sustenabilă și din punct de vedere social, pentru că se bazează pe știința construirii și pe forța de muncă locală. Aceasta stimulează sentimentul apartenenței oamenilor la spațiul respectiv, îi face să simtă că locul lor are ceva aparte și că ei împărtășesc specificul zonei”⁶⁶.

Apare și reversul: o prea accentuată întoarcere către arhitectura „naturală” ar putea sabota economia urbană și retail-erii de profil: „Desigur, este foarte posibil ca folosirea pe scară largă a unor materiale naturale (multe dintre ele regenerabile, nepoluante și cu o durată de viață mare) să intre în contradicție cu filozofia societății de consum. Bunăoară, o construcție de lemn și pământ, acoperită cu șindrilă, care

⁶³ „Tu ești salvarea, tu, omul de la oraș, cel care stai în cutiuța ta de beton și mai ieși la o porție de aer «curat» pe balcon, cel care te uiți cu jind la plăsuța bătrânei care vinde roșii sănătoase la colțul străzii, cel care te bucuri ca un copil când prinzi două ore pentru o tură cu bicicleta în afara cartierului, cel care citești o carte bună în loc să te uiți la televizor și, nu în ultimul rând, cel care stai în aceste clipe izolat în apartament și te întrebi «cum mama zmeului ai ajuns în situația asta»”, spune Eugen Vaida pe pagina sa de Facebook

⁶⁴ <https://www.quickshop.ro/despre-casele-ecologice-a72>

⁶⁵ <http://casedinlut.ro/>

⁶⁶ <http://madr.ro/docs/dezvoltare-rurala/rndr/buletine-tematice/PT35.pdf>

rezistă fără intervenții majore mai mult de 100 de ani este o amenințare la adresa unui producător de polistiren sau de acoperiș din tablă, care poate garanta produsul său pentru 10 sau 50 ani”⁶⁷.

Pe de altă parte, trăim o epocă a re-inventărilor, a re-definirilor și re-semantizărilor; versatilismul pare a fi maxim: dacă nu te reinventezi, nu ești în trend; ne lovim, pretutindeni, de situații de re-generare de tipul „vechiul X e noul Y” („vechiul verde e noul roșu”!) sau de îndemnuri de genul „fii cea mai bună versiune a ta!”. Păstrând firul logic, în multe privințe, și în arhitectură, la fel ca în fashion, design ambiental sau turism, „vechiul rural e noul urban”: influențele, inspirațiile și tendințele par din ce în ce mai vizibile.

Și din nou un amendament util din partea arhitecților: „Arhitectura nouă nu trebuie s-o imite pe cea veche, producând o pastişă istorică ușor de catalogat drept kitsch, ci trebuie să respecte specificul local, asumându-și în același timp momentul în care a fost creată. Nu e nevoie de construcții ce imită arhitectura de acum o sută de ani, ci de construcții ce respectă spiritul locului”⁶⁸.

O referință digitală⁶⁹ oferă doritorilor, pas cu pas, schema unei construcții din lemn moderne, dar calchiată perfect după tiparele construcției în stil tradițional, de meșterii țărani, cu toate informațiile și detaliile înregistrate din satele sălăjene: se vorbește despre *talpa casei* și i se recunoaște ingeniozitatea în susținerea casei dar și în permiterea realizării unui spațiu – tampon cu rol de eficientizare termică, despre șipci care se bat întocmai ca *lețurile*, pe principiul „unul da, unul nu”, despre „vălătuci de lut” dar care au o compoziție identică cu *pământul bătut* pomenit de toți subiecții noștri sălăjeni (lut cu paie), despre îmbinarea în *coadă de rândunică* sau importanța uscării lemnului.

În loc de concluzie, cităm o femeie din Ciocmani, care face o sugestivă paralelă între *amu* și *atunci*:

O fost mai frumoasă cu zece părți viața atunci, o fost muzică cu ceterași și duminica dimineața meream la sfânta beserică și am mâncat și am mai stat on pic și ne-am dus la danț la șură, încă părinții mei când meream la danț zăceau: – Tu, dragu mamii, să ne te prindă sfințata soarelui, să vii iute acasă!

Și căsile erau altfel atunci: ședeam tăți într-o cameră, durmeam tăți pruncii într-un pat, ori în podu șurii, ori pă târnaț, da casa o fost casă și masa o fost masă. N-o fost atâtea betoane, atâtea amar dă camere, nici mașini, nici televizoare, ca amu, da o fost liniște și pace și înțelejere!⁷⁰.

BIBLIOGRAFIE

- Burghele, Camelia. *Satele sălăjene și poveștile lor*, vol VIII, *Povești și povestitori. Ferestre deschise către memoria satului sălăjean*. București – Zalău: Editura Etnologică – Editura Caiete Silvane, 2016
- Cernescu, Trăilă. *Schimbări din perspectiva locuirii în mediul rural românesc*, în Ilie Bădescu, Claudia Buruiiană, *Țăranii și noua Europă*. București: Editura Mica Valahie, 2003
- Crihan, Eugen. „Casele făloase” *între instrumental și simbolic*, în (coord.) Camelia Burghele, *Case, oameni și povești. Arhitectură și locure pe Valea Someșului*, București – Zalău: Editura Universitară, Editura Porolissum, 2018
- Furu, Arpad. *Arhitectură rurală în Transilvania. Influențe, evoluții, zonificare*. Cluj Napoca: editura nespecificată, 2015
- Ionică, Pârnu. *Arhitectura tradițională montană din Isverna. Păstrare și punere în valoare*. București: Editura Asociației Sinaptica, 2017
- Rapoport, Amos. *Pour une anthropologie de la maison*. Paris: Edition Dunod, 1996
- <http://madr.ro/docs/dezvoltare-rurala/rndr/buletine-tematice/PT35.pdf>
- <https://www.quickshop.ro/despre-casele-ecologice-a72>
- <http://casedinlut.ro/>
- <http://madr.ro/docs/dezvoltare-rurala/rndr/buletine-tematice/PT35.pdf>
- <https://www.revistadinlemn.ro/2018/02/19/lemnul-unul-dintre-cele-mai-vechi-materiale-de-construcții/>
- https://www.academia.edu/31938851/Arhitectura%C4%83_rural%C4%83_%C3%AEn_Transilvania_Influen%C8%9Be_evolu%C8%9Bii_zonificare_2015

⁶⁷ (coord.) Pârnu Ionică, *Arhitectura tradițională montană din Isverna. Păstrare și punere în valoare* (București: Editura Asociației Sinaptica, 2017), 9

⁶⁸ <http://madr.ro/docs/dezvoltare-rurala/rndr/buletine-tematice/PT35.pdf>

⁶⁹ <https://www.revistadinlemn.ro/2018/02/19/lemnul-unul-dintre-cele-mai-vechi-materiale-de-construcții/>

⁷⁰ Jugrestan Ana, n. 1937, Racăș